

રૂપરેખા

- 18.0 ઉદ્દેશો
- 18.1 પ્રસ્તાવના
- 18.2 ગ્રંથાલયો
- 18.3 માહિતી કેન્દ્રો
- 18.4 નિર્દેશિકરણ અને સારકરણ સેવાઓ
- 18.5 માહિતી પૃથ્થકરણ કેન્દ્રો
- 18.6 રેફરલ કેન્દ્રો
- 18.7 માહિતીસેવાના ઉપભોક્તાઓ
- 18.8 માહિતીસેવાના સંગઠનો
 - 18.8.1 માલિકી દ્વારા
 - 18.8.2 વિશેષ રસ રૂચિ દ્વારા
 - 18.8.3 વિવિધ સ્તર દ્વારા
- 18.9 સારાંશ
- 18.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર
- 18.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 18.12 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

18.0 ઉદ્દેશો (Objective)

આ એકમમાં આપણે સૌ માહિતીસેવાના ઉપભોક્તાઓ અને માહિતીસેવાના સંગઠનો વિશેનો અભ્યાસ કરીશું. જેમાં ગ્રંથાલયો દ્વારા અપાતી સેવાઓ તેમજ માહિતી કેન્દ્રો દ્વારા અપાતી સેવા વિશેનો પરિચય પણ લઈશું. આ ઉપરાંત નિર્દેશિકરણ અને સારકરણ સેવાઓ, માહિતી પૃથ્થકરણ કેન્દ્રો, રેફરલ કેન્દ્રોમાં ચાલતી સેવાઓનો પણ પરિચય કેળવીશું. માહિતીસેવાના ઉપભોક્તાઓ અને માહિતીસેવાના સંગઠનોનો પરિચય થશે. જેમાં માહિતીસેવાના સંગઠનો માલિકી દ્વારા, વિશેષ રસ-રૂચિ દ્વારા, વિવિધ સ્તર પર આ સંગઠનો કેવી રીતે કાર્ય કરશે તેની માહિતી પણ પ્રાપ્ત કરીશું.

18.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

માહિતીએ અલગ-અલગ પ્રકારના ડેટા પર થયેલ પ્રક્રિયામાંથી પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. માહિતીએ તથ્યો પર ચકાસેલ એકત્રિત કરેલ ડેટા છે અને આ પ્રાપ્ત માહિતી જેના દ્વારા અપાય તે માનવીય કે મશીનરી સ્વરૂપે પણ હોઈ શકે છે. આ એકત્રિત કરેલ માહિતીને જેના દ્વારા વહેંચવામાં આવે તેને માહિતીસેવાનાં સંગઠનો અને આ માહિતી પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ, સમુદાય કે સંસ્થાએ માહિતીસેવાનાં ઉપયોગકર્તા કહેવાય.

માહિતીસેવાનાં ઉપયોગકર્તા અને માહિતીસેવાનાં સંગઠનો અલગ-અલગ પ્રકારથી કાર્યરત હોય છે. ગ્રંથાલય એ માહિતી પ્રાપ્ત કરાવતું મુખ્ય મથક છે. આ ઉપરાંત માહિતીસેવાની સુવિધા પૂરી પાડનાર દસ્તાવેજ કેન્દ્રો, માહિતી કેન્દ્રો, ઓનલાઈન ડેટાબેઝ સેવાઓ, માહિતી પૃથક્કરણ કેન્દ્રો તેમજ રેફરલ કેન્દ્રો દ્વારા આ માહિતીસેવાનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ બધાં કેન્દ્રો પ્રાદેશિક, સ્થાનિક કે રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્યરત હોય છે.

18.2 ગ્રંથાલયો (Libraries)

ગ્રંથાલયો હવે માત્ર પુસ્તક સંગ્રહ ન બની રહેતા તેમાં અલગ-અલગ પ્રકારની સેવાઓ વડે ઉપભોક્તાઓની માહિતીની માંગને અનુલક્ષીને જે-તે માહિતી ઈચ્છુક ઉપભોક્તાને તેની વિષય સંદર્ભિત માહિતી પ્રાપ્ત કરાવાય છે. ગ્રંથાલય પોતાના પરંપરાગત કાર્યોની સાથે-સાથે માહિતીસેવાઓમાં પણ પોતાની ભૂમિકા ઉચ્ચતમ રીતે ભજવે છે. માહિતીસેવા એ એક એવા પ્રકારની સેવા છે જે ઉપભોક્તાની માંગને તો પૂર્ણ કરે જ છે. સાથે સાથે ઉપભોક્તાની માંગ પહેલા પણ તેના વિષય સંદર્ભિત માહિતી પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેમજ પંસદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા દ્વારા આ જરૂરિયાત સંતોષાય છે. કોઈ વખત ઉપભોક્તાને ચોક્કસ પ્રકારની માહિતી જોઈતી હોય ત્યારે વિવિધ સ્ત્રોતો દ્વારા માહિતીનું એકત્રિકરણ કરી તેનું પૃથક્કરણ બાદ તેનું રિ-પેકેજિંગ કરવામાં આવે છે. કોઈ વખત પ્રલેખમાં ભાષા અવરોધ થતો હોય તો એ સમયે અનુવાદ કેન્દ્ર કે જે-તે ભાષાના તજજ્ઞોનો સહારો લેવો પડે છે. એકદંરે એવી તમામ માહિતી કે જે ઉપભોક્તાને ઉપયોગી થઈ શકે તેવી રીતે તેની જરૂરિયાત સંતોષી શકે તેવી માહિતી પ્રાપ્ત કરાવવી એ માહિતીસેવાનાં કેન્દ્રો કે સંગઠનોની પ્રાથમિક જવાબદારી બની રહેતી હોય છે.

18.3 માહિતી કેન્દ્રો (Information Centres)

માહિતી કેન્દ્રોનું પોતાનું આગવું સ્થાન હોય છે. ઉપયોગકર્તાને વિવિધ પ્રકારની માહિતીસેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે ગ્રંથાલયોમાં પ્રલેખન વિભાગ અલાયદો જ રખાય છે. કોઈપણ સંસ્થા કે સંગઠન હોય પરંતુ તેનો મુખ્ય હેતુ તો માહિતીને પ્રસારણ કરવાનું જ બની રહેતું હોય છે. આ ગ્રંથાલય કે પ્રલેખન કેન્દ્રો ઘણી વખત તેની સંસ્થા બહારના ઉપયોગકર્તાની જરૂરિયાત પણ સંતોષે છે. જો કે પ્રલેખન કેન્દ્રો તો સ્થાનિક, પ્રાદેશિક સુધી જ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ માહિતીસેવાના કેન્દ્રો કાર્યરત છે. INSDOC (Indian National Scientific Documentation Centre), NASSDOC (National Social Scientific Documentation Centre) એ રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં પ્રલેખન કેન્દ્રો ગણાવી શકાય. જો કે INSDOC એ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર પણ કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત AGRIS, INIS તેમજ MEDLARS જેવા સંગઠનોથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માહિતીની પ્રાપ્તિ અને પુનઃપ્રાપ્તિ સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે સાથે ઘણા દેશોના સંગઠનો જોડાયેલા છે.

18.4 નિર્દેશિકરણ અને સારકરણ સેવાઓ (Indexing & Abstracting Services)

નિર્દેશિકાઓ અને સારકરણને સંપાદન (પ્રાપ્ત) કરીને પ્રકાશિત કરવું એ પણ એક પ્રકારની માહિતીસેવા છે. આ પ્રકારની સેવા એટલે કે,

દા.ત. કેમિકલ એબસ્ટ્રેક્ટ સર્વિસીસ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતું કેમિકલ એબસ્ટ્રેક્ટ છે. તે કેમિકલ તેમજ તેની સાથે સંલગ્ન ક્ષેત્રની વિશ્વની સૌથી યોગ્ય સારકરણ આપતી સેવા છે. તેના દ્વારા ઓનલાઈન ડેટાબેઝની સેવા પણ અપાય છે. જેમાં S.D.I. Serviceનો સમાવેશ થાય છે.

ઓનલાઈન ડેટાબેઝ દ્વારા અપાતી સેવાની વાત કરીએ તો આંતરરાષ્ટ્રીયસ્તરે એન્જિનિયરિંગ ક્ષેત્રમાં એન્જિનિયરિંગ ઈન્ડેક્સ પ્રસિદ્ધ થાય છે. જ્યારે તેનું કમ્પ્યુટરાઈઝ સ્વરૂપ ‘કોમ્પેન્ડેક્સ’ તરીકે જાણીતું છે. ઓનલાઈન ડેટાબેઝનો વિસ્તાર વધારવા તેમજ બધા જ ઉપયોગકર્તાને સંતોષકારક માહિતી પ્રાપ્તિ માટે ડાયલોગ ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસ કાર્યરત છે. આ કાર્ય દ્વારા ઉપયોગકર્તા અસંખ્ય ડેટાબેઝ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. MEDLARS એ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્ય કરતું મોટામાં મોટું વાડમયાત્મક ડેટાબેઝ છે. જેના દ્વારા મેડિકલ વિષયનાં તજજ્ઞો, વૈજ્ઞાનિકો વગેરે આ ડેટાબેઝ દ્વારા સારા પ્રમાણમાં માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

18.5 માહિતી પૃથક્કરણ કેન્દ્રો (Information Analysis Centres)

માહિતી પૃથક્કરણ કેન્દ્રો એટલે એવી સંસ્થાઓ કે જે પ્રાપ્ત માહિતી પ્રલેખોની ઈન્ડેક્સ તૈયાર કરે, પ્રલેખોનું સારાંશીકરણ તેમજ માહિતી પ્રલેખને ઉપયોગકર્તાની જરૂરિયાત મુજબ ભાષા અનુવાદ કરવું અને પ્રાપ્ત માહિતીની સમીક્ષા લખી તેનું મૂલ્યાંકન કરવું. આ બધા જ કાર્યો કોઈ એક ચોક્કસ ક્ષેત્ર પૂરતાં માર્યાદિત રહેતાં હોય છે. પૃથક્કરણનો અર્થ જ એ બને કે માહિતીને પૃથક્કૃત કરવી. એટલે કે ઉપયોગકર્તાની જરૂરિયાત પ્રમાણે માહિતીને સાર, મૂલ્યાંકન, આંકડાકીય વિગતો તેમજ માહિતીનું રિ-પેકેજિંગ કરવું અને ઉપયોગકર્તા સમક્ષ યોગ્ય અને ગુણવત્તા સભર માહિતી પ્રાપ્ય બનાવવી.

18.6 રેફરલ સેવાઓ (Referral Services)

રેફરલ સેવાઓ દ્વારા અપાતી સેવા અંગુલી નિર્દેશ કરતી માહિતીસેવા છે. વૈજ્ઞાનિક, સંશોધનકાર કે કોઈ પણ પ્રકારના વિષય સંબંધિત ઉપભોક્તાઓને તેના વિષયને અનુરૂપ માહિતી કઈ જગ્યાએથી કે ક્યાં સ્ત્રોતમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકશે તે તરફ નિર્દેશ કરે છે. આ સ્ત્રોત કોઈ વ્યક્તિ, પુસ્તક કે કોઈ માહિતીકેન્દ્ર કે સંસ્થા પણ હોઈ શકે છે. આવા રેફરલ સેન્ટરો દ્વારા અમુક પ્રકારના વિષયોને લગતા શોધ માટેની ડિરેક્ટરીઓ પણ તૈયાર કરતાં હોય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(1) ગ્રંથાલયો અને માહિતી કેન્દ્રોની સેવાને વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

(2) નિર્દેશિકરણ અને સારકરણ સેવાને સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

(3) માહિતી પૃથક્કરણ કેન્દ્રો અને રેફરલ કેન્દ્રોમાં અપાતી સેવાને વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

18.7 માહિતીસેવાના ઉપભોક્તાઓ (User's of Information Services)

માહિતીસેવાનાં ઉપભોક્તાઓ વિષે પણ અભ્યાસ હોવો જરૂરી છે. ગ્રંથાલયો, માહિતી કેન્દ્રો કે ડેટાબેઝ વગેરે માહિતી પ્રાપ્ત કરાવનાર કેન્દ્રો છે. જે ઉપભોક્તાઓને માહિતી પ્રાપ્ત કરાવવા જ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. પરંતુ માહિતીસેવા આપતા પહેલા ઉપભોક્તાની માહિતી જરૂરિયાત, તેમજ તેને ક્યાં વિષય સંબંધિત માહિતી જોઈએ છે ? તેમજ તેને પ્રાપ્ત માહિતીનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવાના છે ? આ બધા પાસાંઓનો અભ્યાસ કરી માહિતી પ્રદાન કરાવવી જોઈએ. તેમજ ઉપભોક્તાઓને પ્રાપ્ત માહિતીથી સંતોષ થયો છે કે કેમ તે પણ જાણવું જરૂરી છે. ઉપભોક્તા અલગ-અલગ વિષય સંદર્ભિત માહિતીની માંગ સાથે આવતા હોય છે. ત્યારે તેની માહિતી વર્તણૂકથી પણ વાકેફ રહેવું જોઈએ. માહિતી વર્તણૂક બે પાસાંથી પરિચિત છે. શાબ્દિક અને વાસ્તવિક. જેમાં શાબ્દિક એટલે તે જે વ્યક્ત કરે અને જે ગમે તે કરે. જ્યારે વાસ્તવિકતામાં કેટલોગ, સ્ટેક વિસ્તારમાં કે સંદર્ભ વિભાગમાં અલગ જ જોવા મળશે. ઘણી વખત ઉપભોક્તાની જરૂરિયાતો ચકાસતા હોઈએ ત્યારે માહિતી વર્તણૂકનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત ઉપભોક્તાની માહિતીની જરૂરિયાત પણ તપાસવી જોઈએ. આ તપાસણી પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા, મુલાકાત દ્વારા કે નિરિક્ષણથી ચકાસી શકાય છે. પ્રશ્નોત્તરી કે મુલાકાત દ્વારા ઉપભોક્તાને ગ્રંથાલય કે માહિતી કેન્દ્રોની સહાયતા વિશેનો ખ્યાલ જાણી શકાય છે. તેમજ ઉપભોક્તા જ્યારે કેટલોગ, સામયિકો વગેરે સેવા લઈ રહ્યો હોય ત્યારે વાસ્તવિક વર્તનનો નિરિક્ષણ કરી તેની માહિતી જરૂરિયાત જાણી શકાય છે. આ ઉપરાંત ઉપભોક્તા સાથે સાથે સીધી વાત ચીતથી તેમજ તેના અગાઉ કરેલ જમા-ઉધાર પુસ્તકો, સંદર્ભો વગેરેના રેકર્ડ પરથી પણ તેની માહિતી જરૂરિયાત જાણી શકાય છે.

ઉપભોક્તાઓ પણ અલગ-અલગ પ્રકારે હોય છે. વ્યક્તિગત પણ હોઈ શકે અથવા જૂથમાં પણ હોઈ શકે. કોઈ સંસ્થા દ્વારા પણ માહિતી પ્રાપ્તિ માટે પ્રશ્નો આવતાં રહેતા હોય છે. જૂથોમાં કોઈ વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વૈજ્ઞાનિકો, એન્જિનિયરો, સરકારી અધિકારીઓ, ન્યાયાધીશો તેમજ અન્ય વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ જૂથોનો પણ સમાવેશ થાય છે. દરેક જૂથની અને વ્યક્તિની કે સંસ્થાની માહિતી મેળવવાની પદ્ધતિ પણ અલગ-અલગ હોય છે. આથી માહિતી કેન્દ્રો દ્વારા ઉપભોક્તાની માહિતી જરૂરિયાત, માહિતી વર્તણૂક વગેરે ચકાસીને જ માહિતી પ્રાપ્ત કરાય છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(4) માહિતીસેવાના ઉપભોક્તા એટલે શું ? સમજાવો.

.....

.....

.....

18.8 માહિતીસેવાઓનાં સંગઠનો

(Organization's of Information Services)

માહિતીસેવાઓના સંગઠનો એટલે જે કેન્દ્રથી કે સ્થળથી માહિતીસેવાઓને વિતરણ કરવામાં આવે તે તમામ પ્રકારના કેન્દ્રોને માહિતીસેવાઓનાં સંગઠનો તરીકે ઓળખી શકાય. આ ઉપરાંત આ માહિતીસેવા પ્રદાન કરવામાં એક-બીજાં કેન્દ્રોની પરસ્પર સમજૂતીથી માહિતીની આપ-લે થતી હોય છે. અને તે વિતરિત કરાય છે. માહિતીસેવાનાં ઉપભોક્તાઓ જેવાં કે સંશોધન, ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક કે આર્થિક પરિબળો સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિ કે જૂથ કે સંસ્થા દ્વારા માહિતીસેવાની માંગ ઉદભવતી હોય છે. અને આ માંગને પરિપૂર્ણ કરતાં કેન્દ્રો એટલે માહિતીસેવાના સંગઠનો, જેમાં પુસ્તકાલય પ્રલેખન કેન્દ્રો, માહિતી કેન્દ્રો, રેફરલ કેન્દ્રો, માહિતી પૃથકરણ કેન્દ્રો, ડેટાકેન્દ્રો તેમ જ ફૂલિયરિંગ હાઉસનો સમાવેશ થાય છે. સમગ્ર વ્યાપ વિશ્વની માહિતી વ્યવસ્થાના આ બધા કેન્દ્રો ઘટકો ગણાય છે. આ ઘટકો માહિતી અને ઉપયોગકર્તા વચ્ચે સાયુજ્ય સાધવાનું કાર્ય કરે છે. તેમજ આ બધા કેન્દ્રોને પણ અલગ-અલગ પ્રકારે વહેંચણી કરવામાં આવે છે.

જેમ કે

1. માલિકી દ્વારા
2. વિશેષ રસ-રૂચિ દ્વારા
3. વિવિધ સ્તર દ્વારા.

આ અલગ-અલગ રૂપે માહિતી કેન્દ્રો કાર્ય કરે છે.

18.8.1 માલિકી દ્વારા :

માલિકી દ્વારા એટલે એવા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો કે જે સરકારી એજન્સીઓ કે તજજ્ઞ સમૂહો કે વિવિધ વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ કે ખાનગી સંસ્થા કે સંગઠનોની માલિકી ધરાવતા હોય અને તેના દ્વારા અથવા તો તેના થકી ભંડોળ પ્રાપ્ત થતું હોય. જાહેર પ્રલેખન માહિતીસેવાના કેન્દ્રો જાહેર ફંડમાંથી ઉદ્ભવતા આ કેન્દ્રો આર્થિક રીતે સ્વાયત હોતા નથી. ઘણા દેશોમાં પ્રલેખન કે માહિતીસેવાના કેન્દ્રો સરકારી એજન્સીની સહાય દ્વારા કાર્યરત હોય છે. ખાસ કરીને આવા કેન્દ્રો કોઈ વિશિષ્ટ સેવા આપતા ગ્રંથાલયો સાથે સંલગ્ન રહીને કાર્યરત હોય છે આવા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો સામાન્ય લોકો માટે ખુલ્લા હોઈ શકે અથવા ન પણ હોઈ શકે. કારણકે આ બધા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો દ્વારા વિશિષ્ટ વિષયલક્ષી માહિતીઓનું પ્રદાન થતું હોય છે.

દા.ત. INSDOC : Indian National Scientific Documentation Centre

DECIDOC : Defence Scientific Information And Documentation Centre

આ માહિતી કેન્દ્રો, ભારત સરકાર દ્વારા કાર્યરત જાહેર પ્રલેખન અને માહિતી કેન્દ્રો છે.

અર્ધજાહેર માહિતી સેવાના કેન્દ્રો એટલે કે કોઈ તજજ્ઞ કે વ્યાવસાયિક સમુદાય ઔદ્યોગિક કે વેપારી સંગઠનો વગેરે દ્વારા પ્રસ્થાપિત થયેલ અને કાર્યરત હોય છે. આવા માહિતીસેવાના કેન્દ્રોનું મુખ્ય કાર્ય જે-તે સંસ્થા કે જૂથ દ્વારા તેની સ્થાપના થયેલ હોય તે સંસ્થાના સભ્યોની માહિતીની જરૂરિયાતપૂર્ણ કરવાનું હોય છે. થોડા ઘણા અંશે અન્ય લોકોને પણ માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવે છે સાથે-સાથે તેનો ઉદ્દેશ સ્વાયત્ત સંસ્થા બનવાનો પણ રહે છે.

દા.ત. ASLIB : Association for Special Libraries and Information Bureaux-U.K.

ATIRA : Ahmedabad Textile Industries Research Association-Ahmedabad.

ખાનગી પ્રલેખન કે માહિતીસેવાના કેન્દ્રો એ ખાનગી સંસ્થાઓ કે વ્યાવસાયિક કંપનીઓના માલિકી સ્વરૂપે હોય છે. અને આ માહિતીસેવાના કેન્દ્રો પોતાની માતૃસંસ્થાના હિત માટે પ્રથમ કાર્ય કરવું એ તેની નૈતિક ફરજ હોય છે. મોટાભાગના દેશોમાં માહિતીસેવાના કેન્દ્રો ખાનગી વ્યવસ્થાપન હેઠળ કાર્ય કરે છે. અને આ માહિતીકેન્દ્રો વ્યાવસાયિક હોય છે :-

દા.ત. TERI :- Tata Energy and Research Institute- New Delhi

ISI :- Institute For Scintific Information

18.8.2 વિશેષ રસ-રૂચિ દ્વારા :

કોઈપણ સ્પેશ્યલ વિષય ક્ષેત્રે રસ-રૂચિ ધરાવતાં હોય એવા વિષય ક્ષેત્રને અનુલક્ષીને માહિતીસેવાનાં કેન્દ્રોની રચના કરવામાં આવી હોય છે. જેમ કે એન્જિનિયર, મેડિકલ, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાન, કૃષિ વગેરે જેવા વિષયને સંદર્ભિત માહિતી કેન્દ્રો હોય છે.

દા.ત. INSDOC :- Indian Nationan Scientific Documentation Center. NewDelhi

NASSDOC :- Nationan Social Science Documentation Center. NewDelhi

જેમાં INSDOCમાં સ્પેશ્યલ વિજ્ઞાનને લગતી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યારે NASSDOC માં સામાજિક વિજ્ઞાનને સંદર્ભિત માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

કોઈ - કોઈ માહિતી કેન્દ્રો એક ચોક્કસ મિશન ને આધારિત સ્થાપવામાં આવે છે.

દા.ત. DESIDOC :- Defence Scientifi Information and Documentation Center, New Delhi.

આ માહિતી કેન્દ્રનું મુખ્ય ધ્યેય દેશનાં સંરક્ષણ વૈજ્ઞાનિક માહિતીને પ્રાપ્ત કરી તેને સંબંધિત વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચાડવી આ ઉપરાંત પર્યાવરણ માહિતી પ્રણાલી દ્વારા પર્યાવરણને લગતાં મિશન પર કાર્ય થાય છે. પ્રલેખોના પ્રકાર કેવા પ્રકારે છે. એ પ્રમાણે પણ માહિતી કેન્દ્રો અસ્તિત્વમાં આવે છે. જેમાં પ્રલેખોની પેટન્ટ, માપદંડ, ભાષાતર માટે અલગ માહિતી કેન્દ્રોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

દા.ત. PIS : Patent Information System - Nagpur

આ માહિતી કેન્દ્ર દ્વારા Patent ની વિવિધ માહિતી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. માહિતી પ્રકાર પ્રમાણે જેવા કે ગ્રંથસૂચિની માહિતી, આર્થિક અને આંકડાકીય માહિતીને લગતા માહિતી કેન્દ્રો ઉપલબ્ધ રહે છે. ઈન્સડોક દ્વારા ગ્રંથસૂચિની માહિતી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. એ જ રીતે, Medlars દ્વારા Online Data Base ઉપલબ્ધ રહે છે.

18.8.3 વિવિધ સ્તર દ્વારા :

વૈશ્વિક સ્તરે માહિતી પ્રદાન કરતા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો કાર્યરત રહે છે. આ કેન્દ્રો વૈશ્વિક સ્તરની માહિતીને એકત્રિત કરી તેનું પૃથકકરણ કરી વિકેન્દ્રીય પ્રસારણ કે વિતરણ કરે છે.

દા.ત. INIS : International Nuclear Information System

જેમાં વૈશ્વિક સ્તરની પરમાણુ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આ ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી કે ડેટાબેઝ કેન્દ્રો કોઈ ચોક્કસ વિષયક્ષેત્રમાં ગ્રંથસૂચિ ડેટાબેઝ ધરાવે છે. જેમ કે, ડાયલોગ દ્વારા ઓનલાઈન માહિતી પુનઃ પ્રાપ્તિની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

INPADOC : International Patent Documentation જે યુરોપિયન પેટન્ટ ઓફિસ દ્વારા કાર્યરત છે. આ માહિતી કેન્દ્રો વિશ્વ સ્તરે માહિતી પ્રદાન કરે છે. આ બધા માહિતીસેવા કેન્દ્રો ઓનલાઈન અને ઓફલાઈન પણ સેવા આપે છે.

દા.ત. CAS : Chemical Abstracts Service

MEDLARS : Medical Literature Analysis and Retrieval system

ભૌગોલિક રીતે એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં દેશો વચ્ચે સહકારની ભાવના કેળવવાના હેતુસર ઘણા પ્રાદેશિક માહિતીસેવા કેન્દ્રોનો વિકાસ થયો છે. સરખા હેતુને કારણે એકબીજાં સાથે જોડાયેલ દેશો વચ્ચે માહિતીઓની આપ-લે થાય છે. જેમ કે :-

Common Wealth Regional Renewable Energy Resource Information Service-Australia

રાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્ય કરતા માહિતીસેવા કેન્દ્રો પણ રાષ્ટ્રીય સ્તરે સેવા પ્રદાન કરે છે. જેમ કે, ઈન્ડિયન નેશનલ સાયન્ટિફિક ડોક્યુમેન્ટેશન સેન્ટર, આ પ્રમાણે પ્રાદેશિક ક્ષેત્રે અને વિભાગીય ક્ષેત્રે પણ માહિતીસેવાના કેન્દ્રો માહિતી પ્રદાન કરે છે.

જેવા કે INSDOC - બેંગલોર, કલકત્તા અને મદ્રાસ ખાતેના પ્રાદેશિક કેન્દ્રો તરીકે કાર્યરત છે. તેમજ NISSAT એ પણ વિભાગીય ક્ષેત્રે કાર્ય કરે છે.

આમ, માહિતીસેવાના કેન્દ્રો અને તેના ઉપયોગકર્તા અલગ-અલગ પ્રકારે જોવા મળે છે. કોઈ રસ રૂચિ અનુસાર હોય તો કોઈ પ્રલેખન સામગ્રીને અનુલક્ષીને માહિતીસેવા કેન્દ્રો સ્થાપિત થયા હોય છે. સમગ્ર વ્યાપ વિશ્વનાં ઉપયોગકર્તાને તેને સંબંધિત માહિતીઓ પ્રાપ્ત થતી રહે તે જ માહિતીસેવાના સંગઠનોનું મુખ્ય અને સંતોષકારક કાર્ય ગણાય.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : i. નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારો ઉત્તર લખો.

ii. એકમના અંતે આપેલ ઉત્તર સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

(5) માહિતીસેવાના સંગઠનોની કાર્ય પદ્ધતિ વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

18.9 સારાંશ (Summary)

ઉપરોક્ત એકમમાં આપણે જોયું કે માહિતીસેવાના ઉપભોક્તાઓ અને માહિતીસેવાઓના સંગઠનો એટલે શું ? અને તેની કાર્યવિધિ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરી, જેમાં ગ્રંથાલય , માહિતી કેન્દ્રો, નિર્દેશિકરણ અને સારકરણ સેવાઓ તેમજ માહિતી પૃથ્થકરણ કેન્દ્રો, રેફરલ કેન્દ્રો વિશેની માહિતી વિશે પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત માહિતીસેવાના ઉપભોક્તાઓની માહિતી જરૂરિયાત કેવી હોય શકે અને તેને માહિતી પહોંચાડવા માટે નાં સંગઠનો કેવી કાર્ય પદ્ધતિથી કાર્ય કરે છે, જેવી કે માલિકી રસ વડે, વિશેષ રસ-રૂચિ દ્વારા, વિવિધ સ્તર દ્વારા વગેરે જેવાં અલગ-અલગ વિભાગો દ્વારા માહિતીસેવા પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

18.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તર (Answers of Self-Check Exercises)

- (1) ગ્રંથાલયો અને માહિતી કેન્દ્રોની સેવા નીચે મુજબ છે.
- **ગ્રંથાલયો :** ગ્રંથાલયો હવે માત્ર પુસ્તક સંગ્રહ ન બની રહેતાં તેમાં અલગ-અલગ પ્રકારની સેવાઓ વડે ઉપભોક્તાઓની માહિતીની માંગને અનુલક્ષીને જે-તે માહિતી ઈચ્છુક ઉપભોક્તાને તેની વિષય સંદર્ભિત માહિતી પ્રાપ્ત કરાવાય છે. ગ્રંથાલય પોતાના પરંપરાગત કાર્યોની સાથે-સાથે માહિતીસેવાઓમાં પણ પોતાની ભૂમિકા ઉચ્ચતમ રીતે ભજવે છે. માહિતીસેવા એ એક એવા પ્રકારની સેવા છે જે ઉપભોક્તાની માંગને તો પૂર્ણ કરે જ છે. સાથે સાથે ઉપભોક્તાની માંગ પહેલા પણ તેના વિષય સંદર્ભિત માહિતી પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેમજ પંસદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવા દ્વારા આ જરૂરિયાત સંતોષાય છે. કોઈ વખત ઉપભોક્તાને ચોક્કસ પ્રકારની માહિતી જોઈતી હોય ત્યારે વિવિધ સ્ત્રોતો દ્વારા માહિતીનું એકત્રિકરણ કરી તેનું પૃથ્થકરણ બાદ તેનું રિ-પેકેજિંગ કરવામાં આવે છે. કોઈ વખત પ્રલેખમાં ભાષા અવરોધ થતો હોય તો એ સમયે અનુવાદ કેન્દ્ર કે જે-તે ભાષાના તજજ્ઞોનો સહારો લેવો પડે છે. એકદંરે એવી તમામ માહિતી કે જે ઉપભોક્તાને ઉપયોગી થઈ શકે તેવી રીતે તેની જરૂરિયાત સંતોષી શકે તેવી માહિતી પ્રાપ્ત કરાવવી એ માહિતીસેવાનાં કેન્દ્રો કે સંગઠનોની પ્રાથમિક જવાબદારી બની રહેતી હોય છે.
 - **માહિતી કેન્દ્રો :** માહિતી કેન્દ્રોનું પોતાનું આગવું સ્થાન હોય છે. ઉપયોગકર્તાને વિવિધ પ્રકારની માહિતીસેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે ગ્રંથાલયોમાં પ્રલેખન વિભાગ અલાયદો જ રખાય છે. કોઈ પણ સંસ્થા કે સંગઠન હોય પરંતુ તેનો મુખ્ય હેતુ તો માહિતીને પ્રસારણ કરવાનું જ બની રહેતું હોય છે. આ ગ્રંથાલય કે પ્રલેખન કેન્દ્રો ઘણી વખત તેની સંસ્થા બહારના ઉપયોગકર્તાની જરૂરિયાત પણ સંતોષે છે. જો કે પ્રલેખન કેન્દ્રો તો સ્થાનિક, પ્રાદેશિક સુધી જ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ માહિતીસેવાના કેન્દ્રો કાર્યરત છે. INSDOC (Indian National Scientific Documentation Centre), NASSDOC (National Social Scientific Documentation Centre) એ રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં પ્રલેખન કેન્દ્રો ગણાવી શકાય. જો કે INSDOC એ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર પણ કાર્ય કરે છે. આ ઉપરાંત AGRIS, INIS તેમજ MEDLARS જેવા સંગઠનોથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માહિતીની પ્રાપ્તિ અને પુનઃપ્રાપ્તિ સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે સાથે ઘણા દેશોના સંગઠનો જોડાયેલા છે.
- (2) નિર્દેશિકરણ અને સારકરણ સેવાને નીચે મુજબ પ્રસ્તુત કરી શકાય.
- **નિર્દેશિકરણ અને સારકરણ સેવાઓ :** નિર્દેશિકાઓ અને સારકરણને સંપાદન(પ્રાપ્ત) કરીને પ્રકાશિત કરવું, એ પણ એક પ્રકારની માહિતીસેવા છે. આ પ્રકારની સેવા એટલે કે,

દા.ત. કેમિકલ એબસ્ટ્રેક્ટ સર્વિસીસ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતું કેમિકલ એબસ્ટ્રેક્ટ છે. તે કેમિકલ તેમજ તેની સાથે સંલગ્ન ક્ષેત્રની વિશ્વની સૌથી યોગ્ય સારકરણ આપતી સેવા છે. તેના દ્વારા ઓનલાઈન ડેટાબેઝ ની સેવા પણ અપાય છે. જેમાં S.D.I. Serviceનો સમાવેશ થાય છે.

ઓનલાઈન ડેટાબેઝ દ્વારા અપાતી સેવાની વાત કરીએ તો આંતરરાષ્ટ્રીયસ્તરે એન્જિનિયરિંગ ક્ષેત્રમાં એન્જિનિયરિંગ ઇન્ડેક્સ પ્રસિદ્ધ થાય છે. જ્યારે તેનું કમ્પ્યૂટરાઈઝ સ્વરૂપ 'કોમ્પેન્ડેક્સ' તરીકે જાણીતું છે. ઓનલાઈન ડેટાબેઝનો વિસ્તાર વધારવા તેમજ બધા જ ઉપયોગકર્તાને સંતોષકારક માહિતી પ્રાપ્તિ માટે ડાયલોગ ઇન્ફોર્મેશન સર્વિસ કાર્યરત છે. આ કાર્ય દ્વારા ઉપયોગકર્તા અસંખ્ય ડેટાબેઝ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. MEDLARS એ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્ય કરતું મોટામાં મોટું વાહ્યમયાત્મક ડેટાબેઝ છે. જેના દ્વારા મેડિકલ

વિષયનાં તજજ્ઞો, વૈજ્ઞાનિકો વગેરે આ ડેટાબેઝ દ્વારા સારા પ્રમાણમાં માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

- (3) માહિતી પૃથક્કરણકેન્દ્રો અને રેફરલ કેન્દ્રો નીચે મુજબની સેવાઓ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

માહિતી પૃથક્કરણ કેન્દ્રો એટલે એવી સંસ્થાઓ કે જે પ્રાપ્ત માહિતી પ્રલેખોની ઈન્ડેક્સ તૈયાર કરે, પ્રલેખોનું સારાંશીકરણ તેમજ માહિતી પ્રલેખને ઉપયોગકર્તાની જરૂરિયાત મુજબ ભાષા અનુવાદ કરવું અને પ્રાપ્ત માહિતીની સમીક્ષા લખી તેનું મૂલ્યાંકન કરવું. આ બધા જ કાર્યો કોઈ એક ચોક્કસ ક્ષેત્ર પૂરતાં માર્યાદિત રહેતા હોય છે. પૃથક્કરણનો અર્થ જ એ બને કે માહિતીને પૃથક્કૃત કરવી. એટલે કે ઉપયોગકર્તાની જરૂરિયાત પ્રમાણે માહિતીને સાર, મૂલ્યાંકન, આંકડાકીય વિગતો તેમજ માહિતીનું રિ-પેકેજિંગ કરવું અને ઉપયોગકર્તા સમક્ષ યોગ્ય અને ગુણવત્તા સભર માહિતી પ્રાપ્ય બનાવવી.

રેફરલ કેન્દ્રો દ્વારા અપાતી સેવા અંગુલિ નિર્દેશ કરતી માહિતીસેવા છે. વૈજ્ઞાનિક, સંશોધનકાર કે કોઈ પણ પ્રકારના વિષય સંબંધિત ઉપભોક્તાઓને તેના વિષયને અનુરૂપ માહિતી કઈ જગ્યાએથી કે ક્યાં સ્ત્રોતમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકશે તે તરફ નિર્દેશ કરે છે. આ સ્ત્રોત કોઈ વ્યક્તિ, પુસ્તક કે કોઈ માહિતી કેન્દ્ર કે સંસ્થા પણ હોઈ શકે છે. આવા રેફરલ સેન્ટરો દ્વારા અમુક પ્રકારના વિષયોને લગતા સંશોધન માટેની ડિરેક્ટરીઓ પણ તૈયાર કરતાં હોય છે.

- (4) માહિતીસેવાનાં ઉપભોક્તાઓ વિષે પણ અભ્યાસ હોવો જરૂરી છે. ગ્રંથાલયો, માહિતી કેન્દ્રો કે ડેટાબેઝ વગેરે માહિતી પ્રાપ્ત કરાવનાર કેન્દ્રો છે. જે ઉપભોક્તાઓને માહિતી પ્રાપ્ય કરાવવા જ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. પરંતુ માહિતીસેવા આપતાં પહેલાં ઉપભોક્તાની માહિતી જરૂરિયાત, તેમજ તેને ક્યાં વિષય સંબંધિત માહિતી જોઈએ છે ? તેમજ તેને પ્રાપ્ત માહિતીનો ઉપયોગ કઈ રીતે કરવાના છે? આ બધા પાસાંઓનો અભ્યાસ કરી માહિતી પ્રદાન કરાવવી જોઈએ. તેમજ ઉપભોક્તાઓને પ્રાપ્ત માહિતીથી સંતોષ થયો છે કે કેમ તે પણ જાણવું જરૂરી છે. ઉપભોક્તા અલગ-અલગ વિષય સંદર્ભિત માહિતીની માંગ સાથે આવતા હોય છે. ત્યારે તેની માહિતી વર્તણૂંકથી પણ વાકેફ રહેવું જોઈએ. માહિતી વર્તણૂંક બે પાસાંથી પરિચિત છે. શાબ્દિક અને વાસ્તવિક. જેમાં શાબ્દિક એટલે તે જે વ્યક્ત કરે અને જે ગમે તે કરે. જ્યારે વાસ્તવિકતામાં કેટલોગ, સ્ટેક વિસ્તારમાં કે સંદર્ભ વિભાગમાં અલગ જ જોવા મળશે. ઘણી વખત ઉપભોક્તાની જરૂરિયાતો ચકાસતા હોઈએ ત્યારે માહિતી વર્તણૂંકનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત ઉપભોક્તાની માહિતીની જરૂરિયાત પણ તપાસવી જોઈએ. આ તપાસણી પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા, મુલાકાત દ્વારા કે નિરિક્ષણથી ચકાસી શકાય છે. પ્રશ્નોત્તરી કે મુલાકાત દ્વારા ઉપભોક્તાને ગ્રંથાલય કે માહિતી કેન્દ્રોની સહાયતા વિશેનો ખ્યાલ જાણી શકાય છે. તેમજ ઉપભોક્તા જ્યારે કેટલોગ, સામયિકો વગેરે સેવા લઈ રહ્યો હોય ત્યારે વાસ્તવિક વર્તનનો નિરીક્ષણ કરી તેની માહિતી જરૂરિયાત જાણી શકાય છે. આ ઉપરાંત ઉપભોક્તા સાથે સાથે સીધી વાત ચીતથી તેમજ તેના અગાઉ કરેલ જમા-ઉધાર પુસ્તકો, સંદર્ભો વગેરેના રેકર્ડ પરથી પણ તેની માહિતી જરૂરિયાત જાણી શકાય છે. ઉપભોક્તાઓ પણ અલગ-અલગ પ્રકારે હોય છે. વ્યક્તિગત પણ હોઈ શકે અથવા જૂથમાં પણ હોઈ શકે. કોઈ સંસ્થા દ્વારા પણ માહિતી પ્રાપ્તિ માટે પ્રશ્નો આવતાં રહેતા હોય છે. જૂથોમાં કોઈ વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વૈજ્ઞાનિકો, એન્જિનિયર્સ, સરકારી અધિકારીઓ, ન્યાયાધીશો તેમજ અન્ય વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ જૂથોનો પણ સમાવેશ થાય છે. દરેક જૂથની અને વ્યક્તિની કે સંસ્થાની માહિતી મેળવવાની પદ્ધતિ પણ અલગ-અલગ હોય છે. આથી માહિતી કેન્દ્રો દ્વારા ઉપભોક્તાની માહિતી જરૂરિયાત, માહિતી વર્તણૂંક વગેરે ચકાસીને જ માહિતી પ્રાપ્ય કરાય છે.

(5) માહિતીસેવાના સંગઠનો વિવિધ રીતે કાર્ય કરે છે.

માહિતીસેવાઓના સંગઠનો એટલે જે કેન્દ્રથી કે સ્થળેથી માહિતીસેવાઓને વિતરણ કરવામાં આવે તે તમામ પ્રકારના કેન્દ્રોને માહિતીસેવાઓનાં સંગઠનો તરીકે ઓળખી શકાય. આ ઉપરાંત આ માહિતીસેવા પ્રદાન કરવામાં એક-બીજાં કેન્દ્રોની પરસ્પર સમજૂતીથી માહિતીની આપ-લે થતી હોય છે. અને તે વિતરિત કરાય છે. માહિતીસેવાનાં ઉપભોક્તાઓ જેવાકે સંશોધન, ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક કે આર્થિક પરિબળો સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિ કે જૂથ કે સંસ્થા દ્વારા માહિતીસેવાની માંગ ઉદ્ભવતી હોય છે. અને આ માંગને પરિપૂર્ણ કરતાં કેન્દ્રો એટલે માહિતીસેવાના સંગઠનો, જેમાં પુસ્તકાલય પ્રલેખન કેન્દ્રો, માહિતી કેન્દ્રો, રેફરલ કેન્દ્રો, માહિતી પૃથકરણ કેન્દ્રો, ડેટાકેન્દ્રો તેમ જ ફૂલિયરિંગ હાઉસનો સમાવેશ થાય છે. સમગ્ર વ્યાપ વિશ્વની માહિતી વ્યવસ્થાના આ બધા કેન્દ્રો ઘટકો ગણાય છે. આ ઘટકો માહિતી અને ઉપયોગકર્તા વચ્ચે સાયુજ્ય સાધવાનું કાર્ય કરે છે. તેમજ આ બધા કેન્દ્રોને પણ અલગ-અલગ પ્રકારે વહેંચણી કરવામાં આવે છે. જેમ કે

1. માલિકી દ્વારા, 2. વિશેષ રસ-રૂચિ દ્વારા, 3. વિવિધ સ્તર દ્વારા.

➤ **માલિકી દ્વારા :** માલિકી દ્વારા એટલે એવા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો કે જે સરકારી એજન્સીઓ કે તજજ્ઞ સમૂહો કે વિવિધ વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ કે ખાનગી સંસ્થા કે સંગઠનોની માલિકી ધરાવતા હોય અને તેના દ્વારા અથવા તો તેના થકી ભંડોળ પ્રાપ્ત થતું હોય. જાહેર પ્રલેખન માહિતીસેવાના કેન્દ્રો જાહેર ફંડમાંથી ઉદભવતા આ કેન્દ્રો આર્થિક રીતે સ્વાયત્ત હોતાં નથી. ઘણા દેશોમાં પ્રલેખન કે માહિતીસેવાના કેન્દ્રો સરકારી એજન્સીની સહાય દ્વારા કાર્યરત હોય છે. ખાસ કરીને આવા કેન્દ્રો કોઈ વિશિષ્ટ સેવા આપતા ગ્રંથાલયો સાથે સંલગ્ન રહીને કાર્યરત હોય છે આવા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો સામાન્ય લોકો માટે ખુલ્લાં હોઈ શકે અથવા ન પણ હોઈ શકે. કારણકે આ બધા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો દ્વારા વિશિષ્ટ વિષયલક્ષી માહિતીઓનું પ્રદાન થતું હોય છે.

દા.ત. Insdoc : Indian National Scientific Documentation Centre

DECIDOC : Defence Scientific Information And Documentation Centre

આ માહિતી કેન્દ્રો ભારત સરકાર દ્વારા કાર્યરત જાહેર પ્રલેખન અને માહિતી કેન્દ્રો છે.

અર્ધજાહેર માહિતીસેવાના કેન્દ્રો એટલેકે કોઈ તજજ્ઞ કે વ્યાવસાયિક સમુદાય ઔદ્યોગિક કે વેપારી સંગઠનો વગેરે દ્વારા પ્રસ્થાપિત થયેલ અને કાર્યરત હોય છે. આવા માહિતીસેવાના કેન્દ્રોનું મુખ્ય કાર્ય જે-તે સંસ્થા કે જૂથ દ્વારા તેની સ્થાપના થયેલ હોય તે સંસ્થાના સભ્યોની માહિતીની જરૂરિયાતપૂર્ણ કરવાનું હોય છે. થોડા ઘણા અંશે અન્ય લોકોને પણ માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવે છે સાથે-સાથે તેનો ઉદ્દેશ સ્વાયત્ત સંસ્થા બનવાનો પણ રહે છે.

દા.ત. ASLIB : Association for Special Libraries and Information Bureaux-U.K.

ATIRA : Ahmedabad Texttile Industries Research Association-Ahmedabad.

ખાનગી પ્રલેખન કે માહિતીસેવાના કેન્દ્રો એ ખાનગી સંસ્થાઓ કે વ્યાવસાયિક કંપનીઓના માલિકી સ્વરૂપે હોય છે. અને આ માહિતીસેવાના કેન્દ્રો પોતાની માતૃસંસ્થાના હિત માટે પ્રથમ કાર્ય કરવું એ તેની નૈતિક ફરજ હોય છે. મોટાભાગના દેશોમાં માહિતીસેવાના કેન્દ્રો ખાનગી વ્યવસ્થાપન હેઠળ કાર્ય કરે છે. અને આ માહિતીકેન્દ્રો વ્યાવસાયિક હોય છે.

દા.ત. TERI :- Tata Energy and Research Institute- New Delhi

ISI :- Institute For Scientific Information

- **વિશેષ રસ-રૂચિ દ્વારા :** કોઈપણ સ્પેશ્યલ વિષય ક્ષેત્રે રસ-રૂચિ ધરાવતાં હોય એવા વિષય ક્ષેત્રને અનુલક્ષિને માહિતીસેવાનાં કેન્દ્રોની રચના કરવામાં આવી હોય છે. જેમ કે એન્જિનિયર, મેડિકલ, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાન, કૃષિ વગેરે જેવાં વિષયને સંદર્ભિત માહિતી કેન્દ્રો હોય છે.

દા.ત. INSDOC :- Indian National Scientific Documentation Center, New Delhi

NASSDOC :- National Social Science Documentation Center, New Delhi

જેમાં INSDOCમાં સ્પેશ્યલ વિજ્ઞાનને લગતી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યારે NASSDOCમાં સામાજિક વિજ્ઞાનને સંદર્ભિત માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

કોઈ - કોઈ માહિતી કેન્દ્રો, એક ચોક્કસ મિશનને આધારિત સ્થાપવામાં આવે છે.

દા.ત. DESIDOC :- Defence Scientific Information and Documentation Center, New Delhi.

આ માહિતી કેન્દ્રનું મુખ્ય ધ્યેય દેશનાં સંરક્ષણ વૈજ્ઞાનિક માહિતીને પ્રાપ્ત કરી તેને સંબંધિત વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચાડવી આ ઉપરાંત પર્યાવરણ માહિતી પ્રણાલી દ્વારા પર્યાવરણને લગતાં મિશન પર કાર્ય થાય છે. પ્રલેખોના પ્રકાર કેવા પ્રકારે છે. એ પ્રમાણે માહિતી કેન્દ્રો અસ્તિત્વમાં આવે છે. જેમાં પ્રલેખોની પેટન્ટ, માપદંડ, ભાષાતર માટે અલગ માહિતીકેન્દ્રોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

દા.ત. PIS : Patent Information System - Nagpur

આ માહિતીકેન્દ્ર દ્વારા Patentની વિવિધ માહિતી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. માહિતી પ્રકાર પ્રમાણે જેવાં કે ગ્રંથસૂચિની માહિતી, આર્થિક અને આંકડાકીય માહિતી તેને લગતા માહિતી કેન્દ્રો ઉપલબ્ધ રહે છે. ઈન્સડોક દ્વારા ગ્રંથસૂચિની માહિતી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. એ જ રીતે Medlars દ્વારા Online Data Base ઉપલબ્ધ રહે છે.

- **વિવિધ સ્તર દ્વારા :** વૈશ્વિક સ્તરે માહિતી પ્રદાન કરતા માહિતીસેવાના કેન્દ્રો કાર્યરત રહે છે. આ કેન્દ્રો વૈશ્વિક સ્તરની માહિતીને એકત્રિત કરી તેનું પૃથકકરણ કરી વિકેન્દ્રીય પ્રસારણ કે વિતરણ કરે છે.

દા.ત. INIS : International Nuclear Information System

જેમાં વૈશ્વિક સ્તરની પરમાણુ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આ ઉપરાંત આંતરરાષ્ટ્રીય માહિતી કે ડેટાબેઝ કેન્દ્રો કોઈ ચોક્કસ વિષયક્ષેત્રમાં ગ્રંથસૂચિ ડેટાબેઝ ધરાવે છે. જેમ કે, ડાયલોગ દ્વારા ઓનલાઈન માહિતી પુનઃ પ્રાપ્તિની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

INPADOC : International Patent Documentation જે યુરોપિયન પેટન્ટ ઓફિસ દ્વારા કાર્યરત છે. આ માહિતી કેન્દ્રો વિશ્વ સ્તરે માહિતી પ્રદાન કરે છે. આ બધા માહિતીસેવા કેન્દ્રો ઓનલાઈન અને ઓફલાઈન પણ સેવા આપે છે.

દા.ત. CAS : Chemical Abstracts Service

MEDLARS : Medical Literature Analysis and Retrieval system

ભૌગોલિક રીતે એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં દેશો વચ્ચે સહકારની ભાવના કેળવવાના હેતુસર ઘણાં પ્રાદેશિક માહિતીસેવા કેન્દ્રોનો વિકાસ થયો છે. સરખા હેતુને કારણે એકબીજાં

સાથે જોડાયેલ દેશો વચ્ચે માહિતીઓની આપ-લે થાય છે. જેમ કે,

Common Wealth Regional Renewable Energy Resource Information Service-
Australia

રાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્ય કરતા માહિતીસેવા કેન્દ્રો પણ રાષ્ટ્રીય સ્તરે સેવા પ્રદાન કરે છે. જેમ કે, ઈન્ડિયન નેશનલ સાયન્ટિફિક ડોક્યુમેન્ટેશન સેન્ટર, આ પ્રમાણે પ્રાદેશિક ક્ષેત્રે અને વિભાગીય ક્ષેત્રે પણ માહિતીસેવાના કેન્દ્રો માહિતી પ્રદાન કરે છે.

જેવા કે INSDOC-બેંગલોર, કલકત્તા અને મદ્રાસ ખાતેના પ્રાદેશિક કેન્દ્રો તરીકે કાર્યરત છે. તેમજ NISSAT એ પણ વિભાગીય ક્ષેત્રે કાર્ય કરે છે.

18.11 ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords)

- રેફરલ કેન્દ્રો (માહિતી નિર્દેશ કેન્દ્રો) : રેફરલ કેન્દ્ર એટલે એવું કેન્દ્ર કે જ્યાંથી ઉપયોગકર્તાને જોઈતી માહિતી કયા સ્ત્રોતમાંથી મળી શકે તે અંગે નો નિર્દેશ કરે છે. એટલે કે ઉપયોગ કર્તા ને તેને જોઈતા માહિતી સ્ત્રોત સુધી પહોંચાડે છે.
- ડેટા સેન્ટર : ડેટા સેન્ટર એટલે એક એવી સંસ્થા કે જ્યાંથી કોઈપણ વિષયને લગતી માહિતીનું રો-મટિરીયલ મળી રહે. એટલે કે વ્યાપ વિશ્વની કોઈપણ પ્રકારની માહિતી શોધનારને આ ડેટા સેન્ટરમાંથી મહદ્અંશે માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

18.12 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (Reference and Further Readings)

Rajgopalan, T.S. (1988). Year's Work in Indian Librarianship. Delhi: Indian Library Association.

